

Кардаш Сергій
*викладач кафедри національної безпеки та політології
Національного університету “Острозька академія”*

ПІСЛЯ ВІЙНИ: ЧОМУ ДЕМОГРАФІЯ СТАНЕ ПРОВІДНОЮ ПРОБЛЕМОЮ УКРАЇНИ?

Що ми розуміємо під поняттям демографія? Насамперед, демографія – це про те, як складається структура населення, тобто співвідношення кількості дітей проти молодих людей, проти зрілих людей, проти пенсіонерів. Зазвичай “нормальна” демографічна структура виглядає як піраміда з дуже малою кількістю пенсіонерів на вершині та великою кількістю дітей внизу, а всі інші розташовані між ними. Така демографічна структура є оптимальною для довгострокового соціального-економічного розвитку держави та відповідного забезпечення національної безпеки. Серед найважливіших демографічних когорт варто виділити такі:

1) діти та молодь до 25 років. Ця категорія населення виступає в ролі нових споживачів, адже забезпечує поживання попиту на певні види товару, а в недалекій перспективі попов-

нить склад робочої сили. Більша чисельність таких громадян у демографічній структурі стимулює приплив внутрішніх та зовнішніх прямих інвестицій – від електроенергії до одягу, техніки тощо. Ця когорта населення також виступає джерелом зростання продуктивності праці, в тому числі як компенсатора старіння населення – саме діти та молодь найбільше здатні до навчання та засвоєння нових технологій.

2) особи віком від 25 до 45-50 років – найбільш продуктивна страта, яка генерує найбільшу частину економіки, а також сплачує основну масу податків. Відтак, чим більша чисельність цієї когорти у співвідношенні з іншими когортами, тим стабільніша економіка, суспільство та держава загалом.

3) люди від 40-45 до 60-65 років є ключовими інвесторами в більш-менш розвинених суспільствах. Вони вже мають накопичення, досвід, мають здатність значно нарощувати свій дохід. Саме наявність великої частки середнього класу 40-60 забезпечують країну відносно дешевими грошима.

4) старші за 65 років є, насамперед, витратною категорією для економіки та держави. Крім пенсійних виплат саме на них припадає лівова частка витрат на медицину, соціальне забезпечення, субсидій, державної та муніципальної допомоги.

Ключові виміри сучасної демографічної ситуації в Україні

Демографічні проблеми України мають історичну фундаментальну природу – Україна пережила декілька трагічних демографічних криз протягом 20 століття. Людські втрати (не тільки реальні, а й ненароджені) під час Першої та Другої світових війн, Голодоморів 20-х, 30-х і 40-х років минулого століття, демографічної кризи 90-х років минулого століття спричинили чи не найбільший у Європі демографічний перекид. Кожна з цих трагедій формувала все нові і нові викривлення демографії, Україна втрачала цілі покоління людей. Наприклад: ненароджені діти загинувших батьків 40-х не народили дітей в 60-ті, які не народили дітей в 90-ті, які не народжують дітей сьогодні. А жоден бебі-бум кінця 40-х – початку 50-х цього компенсувати не міг. Якби не постійні катастрофи та еміграція, населення України у 1990 р. становило б не 51,6 млн, а 87,2 млн осіб [1].

Другим провідним виміром сучасної демографічної кризи є те, що Україна пережила 30 років депопуляції. Україна розвивалася хвилеподібно: від провалу економічних реформ

у 90-х роках років минулого століття до відносної стабілізації і останнього сплеску народжуваності з 2005 до 2012 рр. З 2012 р. народжуваність почала швидко падати, а смертність зростати (бо почало помирати “жіноче” покоління кінця 30-х і те саме чисельне “чоловіче” покоління кінця 40-х – початку 50-х років). Народжуваність, після сплеску нульових і початку 2010-х впала практично в два рази – бо прийшов час народжувати маленькому поколінню 90-х. Саме тому в 2021 р. зафіксовано найнижчу народжуваність за останні 10 років: вона склала 271,98 тис. осіб, у той час коли смертність сягнула 714,26 тис. осіб. Виходячи з даних народжуваності і смертності від Державної служби статистики, спостерігаємо процес депопуляції: населення України за 10 років скоротилося на 2,34 млн осіб [2].

Загалом, населення України скоротилося з 52,2 млн у 1993 р. до 41,2 млн осіб станом на 1 січня 2022 р. (без урахування окупованих територій Криму, Севастополя, частини Донбасу) [3]. Сюди ж варто додати ще масштаби трудової міграції – за найвірогіднішими оцінками за кордоном постійно працюють та проживають близько 3 млн громадян України [4, с. 12]. Отже, перед повномасштабним вторгненням демографічна криза в Україні призвела до скорочення населення більш ніж на 20 % протягом 30 років.

Третій вимір демографічної кризи до війни – вікова структура населення, яка невпинно штовхатиме Україну до подальшої депопуляції. Для сучасної демографічної ситуації характерне поступове старіння населення України. Внаслідок постійного зниження народжуваності впродовж останнього століття частка дітей знизилась з приблизно 40 % на початку XX ст. до 14,9 % на 1 січня 2022 р. Частка працездатного населення змінювалась повільно і коливалась у межах 60 %-62 % (станом на 1 січня чисельність населення віком від 15 до 64 становить 67,4 %). Натомість, зі збільшенням тривалості життя і зниженням смертності, спостерігалось зростання частки населення старше 65 років – від 3-4 % на початку XX ст. до 17,6 % на початку 2022 р. У той самий час, за 1989-2022 рр. середній вік населення України збільшився на 9 років до 42 [5, с. 9-12; 19-21].

Як бачимо, кількість українців 15-19 років майже вдвічі менша, ніж кількість тих, кому 35-39 років – в Україні мала кількість дітей та молодих людей порівняно із старшим поколінням. Це означає, що менше жінок досягатимуть репродуктивного віку в наступні кілька років. Ще більш катастрофічно ситуа-

ція виглядає, якщо поглянути на фертильність – в середньому українська жінка народжує 1,16 дитини (проти 1,935 дитини в 1989 р.). Тут ми поступаємося навіть Росії (1,50) і абсолютно всім сусідам по континенту, окрім Мальти [6, с. 10].

Отже, якщо найчисельніше “покоління незалежності”, які народжені у 2003-2012 роках, не почнуть активно народжувати 3+ дітей на жінку після 2027 року, то не варто сподіватися на “природне” відновлення та оздоровлення популяції (простого 2+ коефіцієнту вже недостатньо).

Як повномасштабне вторгнення впливає на демографічну ситуацію в Україні?

Історія свідчить, що демографічний вплив війни значний не лише під час війни, а й протягом наступних десятиліть після її завершення. Проте, українська проблема ще й в тому, що ця війна може бути особливо небезпечною через довоєнну ситуацію: населення країни вже скорочувалося, народжуваність і тривалість життя були низькими порівняно з її сусідами, як ми вже з'ясували.

У контексті повномасштабного вторгнення росії вже зараз можна стверджувати про деякі дуже негативні наслідки для демографічної ситуації в Україні.

Перший наслідок – прямий – втрата життів. Крім безпосередньо загиблих військових та цивільних, як і в будь яку війну, Україна отримує надлишкову смертність через кризу медичної системи, тиск на психічний та фізичний стан людей. Про якісь конкретні цифри говорити складно – дані щодо втрат військових засекречені. Натомість кількість цивільних, які загинули внаслідок бойових дій, хоча обговорюється, але однозначно далека від справжньої. Наприклад, за даними ООН в Україні загинуло 7110 осіб [7], а за даними МВС – понад 16 тис. цивільних [8].

Другий наслідок – непередбачуваний перерозподіл населення всередині країни. З березня 7,1 мільйони людей стали внутрішньо переміщеними особами, хоча вже майже 5 з них повернулися додому, частина не повернеться навіть якщо їх території стануть умовно безпечними [9]. Це демографічно послабить ті регіони, звідки вони виїхали, бо це переважно працездатні чоловіки, жінки та діти. Відтак, утворяться додаткові депресивні території навіть після перемоги, які буде важко відновлювати. У регіонах, куди ВПО переїхали (особливо якщо

це великі міста) демографічний тиск на соціальну інфраструктуру, навпаки, посиляться. А це, своєю чергою, стримуватиме народжуваність. Ще одне важливе питання – яку демографічну структуру ми отримаємо на звільнених територіях Донбасу і Криму, але це потребує окремого аналізу.

Третій наслідок – ще більше падіння народжуваності на першому етапі після завершення війни, коли народження дітей буде мати дуже контрольований характер.

Четвертий наслідок – додаткова хвиля еміграції під час війни (і після її завершення). Зараз в Європейському Союзі перебуває 4,8 мільйонів українських біженців, серед яких 480 тисяч – це діти шкільного віку [10]. Це практично 10 % дітей цієї вікової категорії. Ще як мінімум 2 мільйони 800 тисяч громадян України або добровільно, або примусово було вивезено до Росії [11]. Є ще незначна кількість людей на інших континентах. Сукупно щонайменше 7,5 мільйонів українців досі перебувають за кордоном (включно з тими, кого вивозили з ОРДЛО).

Серед тих українців, які вимушено виїхали за кордон з початку війни, 32 % говорять про бажання повернутися в Україну за першої можливості. Половина опитаних (47 %) ще не прийняли остаточного рішення. Їхня кількість у порівнянні з попередньою хвилею дослідження (липень 2022 – 24 %) зросла вдвічі. У той самий час, 10 % зовнішніх мігрантів схильні вважати, що поїхали назавжди. Більшість із них – вихідці із західних областей України віком 25-34 роки [12]. Варто також врахувати, що чим довше триватиме війна, чим більший ризик, що після її завершення частина родин возз'єднається в еміграції, а не в Україні. З економічних, побутових та особистих причин. Бо яким би швидким не було відновлення, воно не вилікує всіх психологічних травм і частина людей не захоче полишати вже налагоджене життя в іншій країні. Тому з урахуванням вторинної міграції ми цілком можемо втратити половину з цих 6 мільйонів.

Висновки

Україна успадкувала дуже складну демографічну структуру від часів СРСР. Враховуючи, що час складних реформ минув у 90-х роках, сьогодні Україна поглинає плоди недолугої демографічної політики. Повномасштабне вторгнення не лише привнесло нові проблеми, а й оголило наявні.

За будь якого результату війни нам потрібна більш позитивна демографічна перспектива, яка буде важлива для

економічного відновлення та відбудови країни. Нова модель демографічної політики повинна базуватися на стимуляційних заходах, що сприятимуть щонайменше відновленню рівня народжуваності. Основою такої політики повинна стати підтримка гендерної рівності та сімей, значні інвестиції в охорону здоров'я та зниження смертності, покращення людського капіталу.

Крім того, потрібна активна імміграційна політика, яка поверне українців та привабить працівників з інших країн, щоб заповнити прогалини у статеві-віковій структурі населення. Ця політика має підтримувати кількість та якість робочої сили. Демографія буде важливим елементом відбудови сильної України.

Список використаних джерел:

1. Демографічна трагедія України: другий голодомор? *Економічна правда*. URL : <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/06/28/688487/>.
2. Смертність в Україні – Опендатабот. *Опендатабот*. URL : <https://opendatabot.ua/open/death-statistics>.
3. Населення України (1990-2022). URL : <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/people/>.
4. Міграція в Україні цифри і факти. 2021. IOM Ukraine. URL : https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbd11861/files/documents/migration_in_ukraine_facts_and_figures_2021-ukr_web.pdf.
5. Статистичний збірник “Розподіл постійного населення України за статтю та віком” на 1 січня 2022 р. URL : https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/06/roz_nas22.pdf.
6. Статистичний збірник “Таблиці народжуваності, смертності та середньої очікуваної тривалості життя”. 2021. URL : https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/08/zb_tabl_nas_2021.pdf.
7. Ukraine: civilian casualty update 30 January 2023. URL : <https://www.ohchr.org/en/news/2023/01/ukraine-civilian-casualty-update-30-january-2023>.
8. Поліція виявила 16 502 загиблих у десяти областях з початку повномасштабного вторгнення. *Espreso.tv*. 10 січня 2023 р. URL : <https://espresso.tv/politsiya-viyavila-16-502-zagiblikh-u-desyati-oblastyakh-z-pochatku-povnomasshtabnogo-vtorgnennya>.
9. Верещук повідомила, скільки в Україні ВПО. Громадське радіо. 25 листопада 2022 р. URL : <https://hromadske.radio/news/2022/11/25/vereshchuk-povidomyla-skil-ky-v-ukraini-vpo>.
10. Situation Ukraine. Refugee Situation. URL : <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (date of access: 25.01.2023).
11. Стало відомо, скільки українців депортували в рф. *Слово і Діло*. 5 грудня 2022. URL : <https://www.slovoidilo.ua/2022/12/05/novyna/bezpeka/stalo-vidomostilky-ukrayincziv-deportuvaly-rf>.
12. Кожен третій українець став мігрантом за 11 місяців війни: чи варто чекати на другу хвилю міграції? українці планують повернутися чи виїхали назавжди? – дослідження Gradus Research. Січень 2023. URL : https://gradus.app/documents/332/Gradus_Research_-_War_wave_7_UA.pdf.